

Куват Болот

**ШАЙЛОО СИСТЕМАЛАРЫНЫН ТҮРЛӨРҮНҮН ЖАНА
КЛАССИФИКАЦИЯЛАРЫНЫН МААНИЛЕРИ ЖӨНҮНДӨ**

Куват Болот

**О ЗНАЧЕНИЯХ ВИДОВ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМ И
ИХ КЛАССИФИКАЦИЙ**

Kuvat Bolot

**ABOUT THE VALUES OF TYPES OF ELECTORAL SYSTEMS AND
THEIR CLASSIFICATIONS**

УДК: 342.8

Статьяда тар мааниде шайлоо системаларынын түрлөрүнүн жана классификациясынын мааниси, алардын мамлекеттик бийликти калыптандырууга таасири толук каралат.

Негизги сөздөр: *шайлоо системасы, шайлоо, классификация, саясий партия, мамлекеттик бийлик*

The meaning of types and classifications of electoral system in narrow sense and their influence on the formation of the government are considered in details in the article.

Key words: *electoral system, elections, classification, political party, the government*

Аларга ылайык бийлик органдары калыптанып жана кызмат адамдарына ыйгарым укуктар берилген мамлекеттин шайлоо системалары ар кандай мамлекеттерде гана эмес, өзүнчө алынган өлкөдө ар кандай тарыхый эпохаларда, шайлоонун бардык мүмкүн болгон деңгээлдеринде жана дагы эссе ошол эле бийлик органын шайлоо алкагында окшош эмес болушу мүмкүн. Идеалдуу шайлоо системасы жок деген белгилүү аксиома дүйнөнүн бардыгынын мыйзам чыгаруучуларын, адис-теоретиктерди жана практиктерди алардын эң алгылыктуу варианттарын издөөгө мажбур кылат. Шайлоону жүргүзүүнүн идеалдуу демократиялык жол-жобосу жок экендиги математикалык далилденген, башкача айтканда идеалдуу шайлоо системасы жок [1]. Математиктер эки кандидатурадан ашык тандоодо добуш берүүнүн бир дагы варианты шайлоочулардын эркин толук эсепке алууну камсыздабай тургандыгына көңүлдү бурат. Төмөндөгүлөрдү эске алуу керек: шайлоо системаларынын практикалык түрдө белгилүү түрлөрүнүн ар бири кээ бир даражада дайыма добуш берүүчүлөрдүн эркин бурмалайт, бирок шайлоо системасынын ар бир түрү мындай бурмалоолордун окшош эмес мүнөзүн болжолдойт.

Оптималдуу шайлоо системасын тандап жатып, мамлекеттин өзүнүн тарыхый тажрыйбасын, экономикасын, улуттук саясий маданиятын, элдин менталитетин, географиялык факторду (мамлекеттин же өзүнчө алынган региондун масштабдары), калктын санын (шайлоо округдарын кесүүдө эң маанилүү көрсөткүч), климатты, шаардык калктын үлүшүн (же болбосо артыкчылыктуу айылдык) жана башка факторлорду эсепке алуу зарыл. Шайлоо системасын калыптандырууга өлкөдө саясий күчтөрдүн катышы

акыркы эмес таасирди тийгизет.

Шайлоо системасынын ылайык келген вариантын издөө аны колдонуунун конкреттүү учурунда мыйзам чыгаруучу көздөгөн максаттардан көз каранды болот, анткени бир шайлоо системалары көп партиялуулукка жана саясий спектрдин терең фрагментациясына, башкасы эки партиялуу системанын бекитилишине шарт түзөт, ички партиялык атаандаштыкка дем бергендери дагы бар. Кээ бир шайлоо системалары коомдун партиялык уюмуна байланган, башкалар тескерисинче ага карата нейтралдуу.

Адабиятта ар кандай шайлоо системаларынын оң жана терс тараптарын изилдөө жетиштүү түрдө толук чагылдырылган [2].

Бул параграфта тигил же бул негиздер боюнча шайлоо системаларынын (колдонулуп жаткан жана дүйнөдө качандыр бир колдонулган) классификациясынын жана түрлөрүнүн кеңири обзорун берүүгө, ошондой эле шайлоо системаларын классификациялоонун башка негиздерин бөлүүгө аракет кылабыз.

Шайлоо системасы деп биз шайлоо округдарын калыптандыруунун тартибин жана алардын түрүн (бир же көп мандаттуу), добуш берүүнү тариздөө ыкмасын, шайлоонун натыйжаларына шайлоочулардын добуш берүүсүнүн жыйынтыктарын трансформациялоонун тартибин (партиялык тизмелер үчүн добуш берүүдө) аныктаган укуктук ченемдердин жыйындысын түшүнгөндүгүбүздү алдын-ала эскертебиз, анда шайлоо системаларынын түрлөрүн депутаттык мандаттарды бөлүштүрүү вариацияларынын пикиринен гана эмес, шайлоочуларда добуштардын санынын пикиринен дагы, партиялык тизмелерди түзүү ыкмаларынан (партияларга добуш берүүдө), ошондой эле добуш берүүнүн конкреттүү моделдерин (варианттарын) кароо керек.

Мындан ары, алар бул учурларда өзүнүн түзүмү бар, өзалдынча укуктук институтту түзгөндүгүнө шилтеме жасап шайлоо системасы түшүнүгү менен кээ бир адистер сунуштагандай жеке органды шайлоонун эрежелерин камтыбаса, анда шайлоо системаларынын тизмелеринин түрлөрү олуттуу азаят. Бирок мындай пикир менен биз макул эмеспиз, жеке органды тандоонун ыкмалары жамааттык органдын депутаттары үчүн добуш берүүгө карата дагы тийиштүү түрдө колдонула алат, мисалы, бир

мандаттуу округдар боюнча добуш берүүдө. Мына ошондуктан бул иштин алкагында канчалык мүмкүн болсо толук шайлоо системаларынын классификациясын келтиребиз.

Ата-мекендик жана чет өлкөлүк конституциялык (мамлекеттик) укуктун доктринасында шайлоо системаларын баяндоодо көп учурда авторлор мажоритардык, пропорционалдык жана аралашты санап өтүү менен үч түр менен гана чектелгендигин бир катар изилдөөчүлөр [3] белгилейт. Көп учурда окумуштуулар андан чакан түрлөрүн бөлүшөт - мажоритардык, абсолюттук, салыштырмалуу жана квалификациялык көпчүлүк, жарым пропорционалдуу жана аралаш системанын түрлөрү кошулат.

Аралаш системаларга карата болсо, мисалы, Б.А.Страшун [4] аларга төмөндөгүлөрдү таандык кылат: 1) географиялык бир тектүү (пропорционалдык өкүлчүлүктүн басымдык кылышы менен – пропорционалдык-мажоритардык, мажоритардык системанын басымдык кылышы менен – мажоритардык-пропорционалдык, теңдештирилген системалар (орундар тең өлчөмдө мажоритардык дагы, пропорционалдык система боюнча дагы бөлүштүрүлөт); 2) географиялык бир тектүү эмес.

Жамааттык (ыйгарым укуктуу) органды шайлоонун шарттарында тигил же бул шайлоо системасынын айырмалоочу өзгөчөлүгү болуп депутаттык мандаттарды бөлүштүрүү методикасы чыгат, ал, мисалы, пропорционалдык шайлоо системасынын классификациянын негизинин бири болуп саналат. бардык методикалар эки чоң топко бөлүштүрүлөт: квоталар методдору жана бөлүштүрүүчүлөр методдору. Ушуга байланыштуу, пропорционалдуу шайлоо системалары квоталар (Хэр, Друп, Империялли, Гогенбах-Бишоф) методдорунда; эң чоң орточо эрежесинде (д'Ондтгун эрежесинде); бөлүштүрүүчүлөр методдорунда (Джефферсондун - эң чоң бөлүштүрүүчү методу, - Уэбстердин – орто арифметикалык методу, Хиллдин – орточо геометриялык методу, Диндин – орточо гармониялуу методу, даттык система, Сент-Лагюе системасы, Сент-Лагюе модификацияланган системасы) негизделген катары мандаттарды бөлүштүрүү методикасынан көз каранды айырмаланат. Ошондой эле пропорционалдуу шайлоо системалары добуш берилип жаткан тизмелердин мүнөздөмөлөрүнөн көз каранды айырмаланышы мүмкүн. Катуу, ийкемдүү жана эркин тизмелер менен системалар бөлүнөт [4]. Катуу тизмелер менен пропорционалдуу шайлоо системалары региондук топтордун (бирдиктүү жалпы улуттук шайлоо округу же көптөгөн көп мандаттуу округдар менен) болушу же жоктугунан көз каранды айырмаланат.

Ошону менен бирге, окумуштуулар өз алдынча түр же түрлөрүнүн сапатында башка шайлоо системаларынын болушун белгилейт: «жекелештирилген» аралаш, мажоритардык-преференциялык, добуштардын алдын-ала белгиленген пайызынын мажоритардык системасы, кошумча өкүлдөрдүн системасы, упайлардын системасы, көпчүлүк үчүн сый акы

менен пропорционалдуу шайлоо системасы, эки эселик синхрондук добуш системасы (эки эселик бир убакыттагы добуш), альтернативалуу добуш берүү.

СССР бийлигинин өкүлчүлүктүү органдарына шайлоодо, шайлоо системаларынын башка түрлөрү дагы колдонулган, атап айтканда, корпоративдик өкүлчүлүк менен абсолюттук көпчүлүктүн мажоритардык системасы, анын принциби теорияда советтик коомдун ар кандай топторунун жана катмарларынын Элдик депутаттардын съездинин курамында эң толук өкүлчүлүгүн болжолдогон, практикада болсо коомдук уюмдардыне атынан депутаттар болуп алардын борбордук аппаратынын кызматкерлери болушкан.

Ошентип, шайлоо системаларынын түрлөрүнүн мүнөздөмөлөрүнүн проблемаларына окумуштуулардын эмгектеринин олуттуу саны арналгандыгы анык. Бирок, эреже катары, окуу жана илимий адабиятта шайлоо системаларынын жалпы кабыл алынган бир тектүү классификациясы камтылган эмес. Шайлоо системаларынын классификациясынын негиздеринин толук тизмесин камтыган кандайдыр бир эл аралык акт дагы жок. Ошону менен аракеттеги эл аралык шайлоо мыйзамдары бул маселени ачык калтырат. Мамлекеттердин ички мыйзамдары менен кырдаал окшош абалда турат.

Шайлоо системаларынын классификациясынын проблемасына эң олуттуу салымды өзүнүн мүнөзү боюнча эң толук жана мазмундуу классификацияларды сунуштап В.Н. Белоновский, Э. Лейкман жана Д.Д.Ламберт, А.Е. Любарев, Р. Таагепера жана М.С. Шугарт киргизген.

А.Е. Любарев өзүнүн классификациясын төмөндөгү көрсөткүчтөрдүн негизинде түзөт: 1) шайлоо округунун түрү (бир же көп мандаттуу); 2) добуш берүүнүн түрү (кандидат же партия үчүн); добуш берүүнүн ыкмасы; 4) алынган добуштарды мандаттарга которуу эрежеси. Өз кезегинде, бул класстардын кээ бирлери башка өзгөрүүчүлөрдүн маанисин эсепке алуу менен класстарга бөлүнөт.

К. Боун, Р. Таагепера жана М.С. Шугарт, мурда белгиленип кеткендей, негизги көрсөткүчтөр: добуштун мазмуну, округдун көлөмү жана электораттык формула аркылуу шайлоонун системаларын дагы классификациялайт. Джованни Сарто дагы шайлоо системаларынын классификациясынын негизине округдун өлчөмүн жайгаштырган.

В.Н. Белоновский аларды чоң блоктор боюнча топтоштурууга таянып, шайлоо системаларынын классификациясын курап, аларда үй-бүлөлөрдү бөлөт. Мажоритардык системалардын блогунда автор салыштырмалуу, квалификациялык жана абсолюттук шайлоо системаларын дифференциялайт, алардын ар бири өзүнүн, андан кичине түрлөрүнө ээ. Алсак, салыштырмалуу көпчүлүктүн мажоритардык системасынын варианттары болуп: эки мандаттуу округду пайдалануу менен, көп мандаттуу округду пайдалануу менен саналат. Абсолюттук көпчүлүк мажоритардык системасына: көп турду системалар, кайра баллотациялоо (эки турдук) системалары жана

альтернативалуу таандык кылынат. Квалификациялуу добуш берүүнүн мажоритардык системалары, автордун пикири боюнча абсолюттук көпчүлүк системасынын алкагында аракеттенет. Пропорционалдык блогунда В.Н.Белонский пропорционалдык системалардын бир нече үй-бүлөлөрүн бөлөт: тизмелик, блокировкалык, аралаш, берилүүчү добуштар. Бул блоктон эң бутакталган катары тизмелик үй-бүлө катуу тизмелердин, ийкемдүү (жарым катуу) тизмелердин, эркин тизмелердин (бул системанын түрлөрүнүн бири болуп панаширлөө саналат) системаларын өзүнө камтыйт. Жарым пропорционалдык (жарым мажоритардык) системалар үй-бүлөсүнө автор кийинкилерди таандык кылат: чектелген добуш берүүнүн пропорционалдуу системалары (алардын четки түрү – жалгыз берилүүчү добуш системасы), жалгыз берилбөөчү добуштун системасы, кумулятивдик системалар, преференционалдык добуш берүү системасы.

Э. Лейкман жана Д.Д. Ламберт шайлоо системаларынын төмөндөгү классификациясын беришет. Салыштырмалуу көпчүлүктүн мажоритардык системасына, окумуштуулар мисалы, төмөндөгүлөрдү таандык кылат: кайра баллотациялоо системасы, альтернативалуу добуш берүү. Тизмелер боюнча добуш берүү менен пропорционалдуу өкүлчүлүк системасына карата – эң чоң калдыктын эрежеси, д'Ондтун системасын же эң чоң орточо эрежесин, аралаш системаларды, жалгыз берилүүчү добуш системасын таандык кылышат. Жарым пропорционалдуу системалардын арасында төмөндөгүлөр бөлүнөт: чектелген добуш берүү, жалгыз берилбөөчү добуш, кумулятивдик добуш берүү, упайлардын системасы [6].

Р.Таагепера жана М.С. Шугарт алардын негизинде жаткан: мажоритардык же пропорционалдык принциптен көз каранды шайлоо системаларынын классификациясын жүргүзөт.

А.О.Четвериков шайлоо системаларын төрт чоң топко бөлөт: пропорционалдык өкүлчүлүк системасы, мажоритардык система, консенсуалдык добуш берүү (шайлоочу бир эле убакта ага жаккан кандидатка «макул» болуу менен, ошол эле убакта шайлоочуга жакпаган кимдир-бирөөгө «каршы» добуш берет, мында шайлоочу ага сунушталган категориялык варианттардын бири менен гана пайдалана алат), преференциялык добуш берүү. Акыркынын алкагында төмөндөгүлөр бөлүнөт: партиялык тизмелердин системасы (катуу, ийкемдүү, эркин жана панашаж), жалгыз берилүүчү добуш системасы, кумулятивдик добуш берүү.

Шайлоо системаларынын жаатында изилдөөлөрдүн олуттуу көлөмүнө карабастан, азыркыга чейин илимде биз көрүп тургандай, алардын классификациясында көптөгөн принципалдуу маселелер, чечиле элек: конституционалист–окумуштуулар шайлоо системаларын баяндоодо, классификациянын чектерин так жүргүзбөй, ошондой болсо да, аларды деталдуу дифференциялайт, же болбосо бир шайлоо системаларын башкалардын түрлөрүнө

киргизет. Шайлоо системаларынын бирдиктүү унификацияланган системасынын жоктугу жыйынтыгында кандайдыр бир жалпы түргө тигил же бул спецификалуу (кээде типтүү) шайлоо системасын кошууда, ошондой эле теоретикалык негиздерди кабыл алууда бир маанилүү эместик жана кош маани жыйынтыгында окумуштуулар ортосунда кайчы пикирлерди туудурат, бул шайлоолорду уюштуруучуларга дагы, шайлоо процессинин катышуучуларына дагы пайда алып келбейт.

Окумуштуулардын шайлоо системаларын классификациялоого карата бир маанилүү эмес мамилесин бир нече себептер менен түшүндүрүүгө болот. Биринчиден, шайлоо системасынын тигил же бул түрүн кандайдыр бир жалпы, андан чоңуна таандык кылуу өтө шарттуу болуп калат, анткени аларды окумуштуулардын баяндоосунда ар кандай өлкөлөрдө добуш берүүнүн тигил же бул спецификалык моделдерин тандоо жатат, анда ар кандай системалардын өзүнчө элементтеринин айкалышы жана конфигурациясы таптакыр окшош эмес. Экинчиден, шайлоо системаларынын классификациясынын методологиялык негиздерин түшүнүүдө окумуштуулар чөйрөсүндө бирдиктүүлүккө жетишүү боло электиги дагы маанилүү. Алсак, преференциалдык добуш берүү системасын классификациялоодо кумулятивдик система же жалгыз берилүүчү добуш системасы менен бир катарга коюунун кереги жок. Преференциалдык деп методду же эрежени, бирок жалпысынан системаны эмес атоого болот. Так преференцияларды (артык көрүүлөрдү) тандоонун эрежесинде сөздүн өзүнүн маанисинде кээ бир шайлоо системалары негизделген: ийкемдүү жана жыйынды тизмелер менен пропорционалдык система, панашаж, жалгыз берилүүчү добуштун системасы, кумулятивдик добуш берүү.

Р.В.Енгибарян жана Э.В. Тадевоян, А.Г.Орлов, В.И.Червонюк, В.Е.Чиркин [8] шайлоо системаларын башкы түрлөргө (мажоритардык, пропорционалдык, аралаш) жана башкылардын комбинацияларына (вариацияларына) бөлөт, аларга бардык башка системаларды таандык кылышат. В.Н. Белонскийдин пикири боюнча эң көп сандуу жана жайылтылган шайлоо системаларынын классификациясы алардын чонойтулган факторлугуна гана курулууга тийиш. А.В.Зиновьев, «мажоритардык жана пропорционалдык шайлоо системалары» терминин колдонуудан баш тартуу жана анын ордуна «добуш берүүнү бөлүштүрүүнүн мажоритардык жана пропорционалдык ыкмалары (методдору)» терминин киргизүү максатка ылайыктуу деп эсептейт.

Бир катар изилдөөчүлөр, жогоруда каралып чыккан шайлоо системаларын атап, аларды класстарга (Ф.Т. Алескеров жана В.В. Платонов) же – мажоритардык, пропорционалдык жана аралаш түрлөр (Р. Таагепера жана М.С. Шугарт) кылып бөлүшөт. В.Н. Белонский шайлоо системаларын чоң блокторго бириктирет жана аларды үй-бүлөлөр деп атайт: мажоритардык системалардын үй-бүлө-

лөрүнүн блогу, пропорционалдуу эмес (жарым мажоритардык) системалардын үй-бүлөсү, түрлөрү катары англис жана французду атайт.

Ф.Т.Алескеров жана П.Ортешук шайлоо системаларын добуш берүүнүн жол-жоболору же эрежелери деп аташат.

А.Е.Любарев шайлоо системаларын мажоритардык жана пропорционалдууга бөлүүдө эки система жөнүндө эмес, абсолюттук тең шайлоо жол-жоболору жолу менен ишке ашырыла турган – мажоритардык жана пропорционалдуу эки принцип жөнүндө айтуу туура болот деп ойлойт.

Биз дагы, алардын негизинде турган мажоритардык жана пропорционалдуулук принциптеринин призмасы аркылуу шайлоо системаларын кароонун жана классификациясын жүргүзүүнүн максатка ылайыктуулугу жөнүндө тыянакка келдик. Биздин оюбуз боюнча шайлоо системаларын классификациялоонун эң маанилүү көрсөткүчү болуп добуш берүүнүн натыйжаларын аныктоо тартиби сыяктуу анын элементи болууга тийиш. Дал ошол шайлоо системаларынын түрдүк ар кандайлуулугунун өзүнчө бир пайдубалы болуп саналат. Шайлоо системасынын бардык калган элементтери – шайлоо округдарын түзүүнүн тартиби жана алардын түрү, шайлоо бюллетенинин формасы жана мазмуну, партиялык тизмени түзүүнүн эрежелери (өкүлчүлүктүү органдарды шайлоодо) – ушунун баары өзүнчө бир «кошуп куруулар». Жана убакыты боюнча бул жол-жоболор добуш берүүнүн жыйынтыктарын чыгаруу учурунан олуттуу эрте турса да, добуш берүүнүн натыйжаларын аныктоо ыкмасынан, башкача айтканда анын негизинде жаткан принциптен көз каранды болуп алдын-ала аныкталат жана белгиленет. Ошондуктан, биздин оюбуз боюнча, тигил же бул система мажоритардык принципте негизделгендигин (абсолюттук, салыштырмалуу же квалификациялуу көпчүлүк, мажоритардык-преференциялык, альтернативалуу добуш берүү жана башка системалар) же болбосо пропорционалдуу («жабык» же «ачык» тизмелер менен пропорционалдык системанын, жалгыз берилүүчү добуш системасы жана башкалардын өзү) принцибинде негизделгенден деп болжолдоо керек. Мындай классификацияга адилет логикалык толуктоо болуп жарым пропорционалдуу (жарым мажоритардык) же аралаш (байланыштуу жана байланыштуу эмес) шайлоо системаларын (жалгыз берилбөөчү добуш, чектелген вотум, кумулятивдик вотум) бөлүү саналат.

Илимий адабияттарда ар тараптан жарык көргөн жана укуктук булактарда фрагментардык чагылдырылган жогоруда көрсөтүлгөн шайлоо системаларынын классификациясы, илимий идеялардын жана мыйзамдык бекитүүлөрдүн өнүгүүсүнүн белгилүү бир этабы катары тарыхый революциялык аспектте далилденген. Изилдөөлөр көрсөткөндөй шайлоо системалары абдан көп. Алардын ар биринин, шайлоону өткөрүү жана бийликтин конкреттүү органына белгилүү бир деңгээлде тигил

же бул мамлекетте өзүнүн спецификасына ылайык, ошондой эле өзүнүн уникалдуу субъективдүү шарттарынан көз каранды өзгөчөлүктөрү бар. Ар кандай өзүнчө алынган мамлекеттин шайлоо системасы – өтө динамикалуу көрүнүш [5]. Бардык социумду олуттуу кадамдар менен алдыга кыймылдоого мажбур кылган коомдук прогресс шайлоо укугунун ченемдеринин кыймылына дагы сөзсүз таасирин тийгизүүдө. Өзүнүн жашоосунун аралыгында көптөгөн мамлекеттер эң жок дегенде бир жолу шайлоо системаларын алмаштырган (кээ бирлери – көп жолу). Алардын кээ бирлери азыркы мезгилде да өлкөдөгү бийлик органдарын шайлоонун колдонуудагы эрежелерин кардиналдык өзгөртүп радикалдуу шайлоо реформаларын жүргүзүүдө, башкалары салттуу моделдин түрүн көп эмес өзгөртүп, шайлоо системасын жакшыртууга аракеттенүүдө. Ошону менен бирге, шайлоо реформаларын абайлап, пландуу жана салмактап жүргүзүү зарыл. Мамлекетте түп тамырынан электораттык эрежелерди алмаштыруудан мурун, тигил же бул шайлоо системасынын артыкчылыктары жана кемчиликтери жөнүндө түшүнүккө ээ болуу аздык кылат, «бул системанын тарыхый шартталгандыгын», кайсыл бир мамлекетте анын конкреттүү моделинин келип чыгышынын жана иштешинин объективдүү шарттарын эсепке алуу жана өздүк спецификалык шарттарынын призмасы аркылуу өзүнүн өлкөсүндө аны киргизүүнүн келечегин баалоо зарыл. Аны пробалоого баа берүү керек, жана жыйынтык катары, болжолдонгон күтүүлөргө алынган натыйжалардын адекваттуу ылайык келишинин деңгээлин аныктоо маанилүү: талдануучу мамлекетте анын негизинде шайланган бийлик органдары кандай көлөмдө легитимдүү, толук кандуу жана иш алып барып жатат? Система канчалык, көп партиялуулуктун орношуна, же өлкөдө партиялык чөйрөнүн тардашына шарт түздү, же коомдун саясий түзүмүнө карата мамиле боюнча нейтралдуу болуп калдыбы? Мамлекеттик башкаруунун жаңы түрүнүн жана администрациялоо мамилелеринин орношуна шарт түздүбү же мамлекет үчүн ылайыксыз саясий-укуктук кесепеттерге карата бурулуш жасадыбы?

Окумуштуулар чөйрөсүндө бирдиктүүлүккө жетишүү боло элек, анткени классификациялардын негизинде ар кандай көрсөткүчтөр коюлган. Биз маанилүүлүгү аз эмес башка көрсөткүчтөрдү бөлүүнү сунуштайбыз, алар боюнча шайлоо укугунун илиминде шайлоо системаларын классификациялоо жүргүзүлбөйт:

- 1) өлкөнүн партиялык-саясий системасына таасир көрсөтүүнүн даражасы;
- 2) шайлоо системасынын келип чыгышынын мезгили;
- 3) эң олуттуу популярдуулуктун деңгээли (эң көп колдонулушу боюнча же географиялык жайылышы);
- 4) шайлануучу органдын түрү;

5) шайлоочунун эркин билдирүүнүн жана шайлоо комиссияларынын добуштарды эсептөөсүнүн эң татаалдыгы же салыштырмалуу жөнөкөйлүгү;

6) жарандардын шайлоо укуктарын камсыздоонун мүнөзү.

Биз сунуштаган шайлоо системаларынын классификациясы өзүнүн негизинде тигил же бул шайлоо системасынын өзүнчө элементтеринин мүнөзүн камтыбайт, алардын мейкиндик-убакыт чектеринде, тарыхый алкактарында, техникалык-уюштуруу көрсөткүчтөрүндө, ошондой эле демократиялуу шайлоо стандарттарынан призмасы аркылуу алардын болушунун пикиринен талдоонун негизинде курулат.

Өлкөнүн партиялык-саясий системасынын абалына таасир көрсөтүү деңгээли боюнча шайлоо системаларынын классификациясы мамлекеттин саясий кырдаалынын шайлоо системасынын түрүнөн көз каранды, анын негизинде бийлик органдары түзүлөт жана кызмат адамдары шайланат. Тигил же бул шайлоо системасынын келип чыгышынын мезгили, ошондой эле шайлоо системасынын эң чоң жайылтылышынын деңгээли тигил же бул деңгээлде мамлекетте шайлоо системасынын колдонулуп жаткан түрүн бекемдөөгө шарт түзгөн жана жайылтуу тенденциялары, шайлоо системасынын белгилүү бир түрүнүн түрүн өзгөртүшүөшол тарыхый-саясий шарттарды баалоого жардам берет. Шайлануучу органдын түрүнөн көз каранды шайлоо системаларынын классификациясы тигил же бул шайлоо системасын бекемдөөдө мамлекеттин мыйзамы чыгаруу техникасынын деңгээлин аныктоого жардам берет. Биз сунуштаган классификациянын маанилүү көрсөткүчү болуп жарандардын шайлоо укуктарын камсыздоо чыгат, ал бийлик органдарын жана кызмат адамдарын шайлоонун демократиялуулук көрсөткүчү болуп саналат.

Ошону менен бирге, ар бир өлкөдө коомдук өнүгүүнүн өзүнүн уникалдуу векторлору бар экендигин түшүнүү зарыл. Кимдир бирөө аларды ишке ашыруу үчүн баалуулуктардын өзүнүн системасын бекитет, башка бирөө болсо пробаланган моделди өзүнө алат жана өзүнүн шарттарында колдонууга жараша аны оңдойт. Шайлоо системасынын конкреттүү түрүн белгилөөдө ар кандай булактардан, ар кандай шайлоо системаларынан аргументтерди алып

чыгуунун кереги жок. Тийиштүү системанын контекстинен суурулуп чыккан өзүнчө алынган ченем таптакыр башка натыйжаны бериши мүмкүн экендигин эске алуу зарыл.

Чет мамлекеттерде шайлоонун ар кандай деңгээлдеринде добуш берүүнүн ар кандай схемаларын карап чыгуу, конкреттүү тарыхый-географиялык шарттарда пропорционалдуушайлоо системасынын тигил же бул элементтерин колдонуунун дүйнөлүк тажрыйбасы менен таанышуу Кыргызстанда болуп жаткан саясий процесстерди терең түшүнүүгө, калктын ар кандай топторунун кызыкчылыктарын мамлекеттик бийликте өкүлчүлүгүнүн мүнөзүн баалоого, ошондой эле биздин өлкөдө эң демократиялуу добуш берүү тартибин колдонуу мүмкүнчүлүгү: мыйзамдарга олуттуу эмес оңдоолорду киргизүү жолу менен болгон системаны өркүндөтүү, же саясий институттарды радикалдуу реформалоо жана шайлоо системасынын таптакыр башка түрүн колдонуу болуп саналат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. В.Е.Чиркин. Россия үчүн оптималдуу шайлоо системасы (субъективдүү жазуулар) // Россия укугунун журналы. 2004. № 11.
2. А. Е.Любарев. Шайлоо системалары жана россиялык электрондук мыйзамдар // Полис. 2003. № 4.
3. А.Постников. Мажоритардык жана пропорционалдык шайлоо системалары: терс жана оң жактар //Элдик депутат. 1993. № 12.
4. Чет өлкөлөрдүн конституциялык (мамлекеттик укугу). Жалпы бөлүк: жождор үчүн окуу куралы/ Авт. жамаа. жетек. жана жооп.ред., юр.илим.д-ру, проф. Б.А.Страшун, 4-басыл., жаңырт.жана иштелип чыккан. М.: Норма, 2007. 455-485-б.
5. Саясаттын теориясы: окуу куралы; Б.А. Исаевдин ред.алд. СПб.: Питер, 2008.
6. Ф.Т. Алескерев, В.В.Платонов. Пропорционалдык өкүлчүлүктүн системалары жана парламенттин өкүлчүлүгүнүн индекстери. Препринт WP7/2003/05/. М. 2003.
7. М.А. Котегова, Пропорционалдык шайлоо системасы: россиялык жана чет өлкөлүк тажрыйба: автореф. дис. ... юр.илим.канд. М., 2007.11-6.;
8. В.Е.Чиркин Чет өлкөлөрдүн конституциялык укугу: 4-басыл., кайра иштелген жана толукт. - М.: Юристь, 2005.

Рецензент: д.полит.н., профессор Жоробеков Ж.Ж.